

Kdo je člen rodiny a kdo už „jen“ příbuzný?

Romana Benešová*, Jana Barvíková**

Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze

*romana.benesova123@seznam.cz

**janabarvikova@gmail.com

Who is a family member and who is „just“ a relative?

Abstract—This sociological study focuses on a family as a subjectively constructed social category. The main aim is to explore how people nowadays distinguish who is a member of their family and who is just a relative. Authors use a qualitative methodology analyzing five focus groups held in Czech Republic. On the grounds of the discussions authors define a typology of family layers based on the processes of including or excluding a person to the near family. The most important layer is a parent-child relationship, which is seen as the only absolutely automatic and indissoluble one. Also the factors influencing the decision to view someone as a family member or just as a relative are described. The basic factors are good relations which are positively influenced by an exchange of help and also frequent and high quality contacts. Contacts of adult sibs seem to be highly influenced by a presence of a „connecting member“, i.e. a parent from the oldest demographic generation. A death of this connecting parent is an important event in the family history. Overall, the discussions revealed that despite of a huge variability of family settings in the population there are some shared conceptions of what creates family and who should be a part of it. Therefore authors summarize that family as a social group does not lose its form even in today's individualized and unstable society. It only allows individuals to create their own sense of family based on the shared family pattern and their own rationalized choice.

Key Words—family, relatives, multigenerational bonds, qualitative research, Czech republic

ÚVOD

RODINA jako stavební kámen společnosti přitahovala zájem společenských vědců téměř od počátku vývoje sociologie jako vědního oboru. V empirických výzkumech používaný pojem „rodina“ obvykle zahrnuje výzkumníkem předem definované osoby a vztahy, neboli většina studií o rodině se v různých tematických souvislostech soustředí na vztah muže a ženy, matky a otce, rodičů a malých dětí, rodičů a dospělých dětí, vnoučat a prarodičů apod. Ostatní vztahy bývají postaveny mimo oblast zájmu, případně bývají označeny jako „širší příbuzenské sítě“.

Tato studie má za cíl vrátit se v zásadě o krok zpět. Naším záměrem je najít a popsat hranice současné české rodiny tak, jak je vnímají členové rodin samotní. Navazujeme tak na úvahu francouzského sociologa Pierra Bourdieu, který ve své knize *Teorie jednnání* (1998) připouští, že rodina je v podstatě jen slovo. Význam tomuto slovu pak mohou dávat výzkumníci či státní úředníci, kteří pracují

s pojmem rodina jako s operacionalizovaným konceptem, kterého se týkají jejich výzkumy či opatření. Zároveň ale z etnometodologického hlediska má smysl studovat, co si lidé samotní pod označením „rodina“ představují. Bourdieu na základě úvahy ve stylu sobě vlastním říká, že:

„Rodina jako objektivní sociální kategorie (struktura strukturující) zakládá tedy rodinu jako sociální kategorii subjektivní (strukturu strukturovanou), jako mentální kategorii, která je principem tisíců představ a aktů (například sňatků) přispívajících k dalšímu trvání oné sociální kategorie objektivní.“ (Bourdieu 1998: 97)

Jinými slovy, v průběhu socializace se každý člověk dozví, že lidé žijí v rodinách, které běžně mají určitou podobu a důležitost. Na tuto představu přistupuje, čímž přispívá k její reprodukci. Pro náš výzkum z toho plyne otázka, jakým způsobem lidé v dnešní době definují svou rodinu a jakou má toto abstraktní slovo pro ně náplň. V souladu se slovníkem Pierra Bourdieu chceme zkoumat podobu rodiny jako subjektivní sociální kategorie, z níž je podle nás možné vyvodit soudy o podobě objektivní sociální kategorie, neboli soudy o typické podobě současných českých rodin. Základní otázkou tohoto výzkumu tedy je, kdo je dnes považován za rodinu, které vztahy jsou pro rodinu určující a na základě jakých charakteristik je tato rodina lidmi konstruována. Jsme přesvědčeny, že pojem rodina má v myslích lidí jasný obsah, který zároveň není možné vymezit zvenčí bez značné míry zjednodušení. Proto budeme rodinu konstruovat na základě výpovědí respondentů v kvalitativním výzkumu.

RODINA V SOCIOLOGICKÉ LITERATUŘE

Záměr definovat podobu rodiny se pochopitelně v sociologii objevil již několikrát, jeho výsledkem jsou studie o různých formách rodin a jejich typologiích. Často se však přitom setkáváme se ztotožňováním pojmů rodina a domácnost (zejména při studiu demografických změn v povaze dnešních rodin). Studium změn ve složení domácností lze jistě usuzovat o proměnách povahy rodinného soužití. Jsme však toho názoru, že není možné mezi domácností a rodinu stavět rovnítko, přinejmenším kvůli mobilitě a možností distančních kontaktů, které skýtá dnešní technologicky vyspělá společnost. Rodina je velmi komplikovanou sociální skupinou, mezi jejíž charakteristiky patří i důležitější aspekty než jen společné bydlení.

Při hledání teoretické inspirace k tomuto textu tak narážíme na problém omezeného výběru zdrojů. Ponecháme-li stranou koncepcce, které vymezují rodiny na základě složení domácností, a teorie, které se zabývají újeji definovanými rodinnými vazbami, existuje pouze několik teorií rodiny, které je na místě v souvislosti s naším výzkumem připomenout. Jedná se většinou o konceptualizace rodin na základě analytického paradigmatu, jejich představení tak nemá sloužit následné komparaci s našimi zjištěními. Tyto teze spíše sloužily autorkám jako exkurz a inspirace pro to, jak se s postupem času v sociologických teoriích vyvíjely představy o charakteristikách rodin.

Parsons (2002) rozlišuje dva typy rodin: tradiční rozšířenou rodinu a izolovanou nukleární rodinu. Tradiční rozšířená rodina je model minulosti, který je definován patriarchálně uspořádaným soužitím několika generací a vzájemnou ekonomickou i sociální závislostí všech členů široké rodiny. Oproti tomu v období industrializace ve společnosti převládá forma nukleárních rodin. Ty se projevují tím, že je v každé generaci zakládána nová domácnost složená z manželského páru a závislých dětí a vazby s původní prokreací rodinou jsou rozvolněny až zprerthány.

Parsonsova teorie se dočkala mnoha reakcí, nemálo sociologů se pokusilo o vyvrácení obou nastíněných konceptů. Existenci rozšířených rodin zpochybňovali například Peter Laslett (1983) či Janet Finch (1989) a další badatelé se vymezovali proti koncepci izolovaných nukleárních rodin. Jelikož se většina z nich zabývala situací rodin v Severní Americe, popřípadě v západní Evropě, s ohledem na zcela odlišný společenský kontext, nepovažujeme za přínosné je zde uvádět. Za zmínku však stojí alespoň koncepcce Goodea a Litwaka, kteří se v 60. a 70. letech minulého století vymezovali vůči Parsonsově teorii nukleární rodiny. Goode (1982) se shoduje s Parsonsem v základní myšlence, že v industrializované společnosti je nukleární (v Goodeově pojmosloví manželská) rodina funkčním ideálem. Zároveň však nabourává jeho představu o skutečné existenci izolovaných nukleárních rodin, když zdůrazňuje přetrvávání svazků s širší rodinou, a to zejména s rodiči manželského páru. Celkově pak Goode považuje tehdejší typickou rodinu za neolokalizovanou, nikoli však nukleární. Neolokalita rodin znamená, že nově vzniklý (manželský) pár zakládá svou novou domácnost vně domácnosti svých rodičů. Představa neolokality ale zároveň nepředjímá zprerthání vazeb s rodiči nového páru.

Litwak (1960a, 1960b) jde v kritice Parsonse ještě dál, když přichází s termínem modifikovaná rozšířená rodina. Jedná se o pomezí mezi klasickou rozšířenou rodinou a rodinou nukleární. Litwak na základě svých výzkumů v Americe v 60. letech dokládá, že geografická vzdálenost tehdejších rodin sice omezuje možnosti osobních kontaktů, ty však již tenkrát bylo možné nahrazovat telefonáty a k rozpadu širších rodin proto v důsledku mobility členů nedochází. Litwak tak popisuje tehdejší rodinné systémy jako propojené sítě nukleárních rodin, které jsou vůči sobě autonomní, nemají jasnou strukturu ani hierarchii, ale příležitostně se spojují a vzájemně spolupracují.

Litwakova teorie, stejně jako podobné přístupy například antropologů Petera Willmota a Michaela Younga (1982), může inspirovat svým pohledem na rodinu jako na širší síť, která i přes svou prostorovou rozptýlenost funguje jako skupina. Tyto koncepty se ovšem zabývají moderní rodinou, jejíž podoba se od té dnešní může zásadně lišit. Zatímco generace Parsonsova a jeho kritiků odvozuje rodinu zejména z množství kontaktů, z transferů pomoci a z dalších kritérií funkčnosti, současná sociologie rodiny již zakládá rodinu na jiných hodnotách. Jak popisuje Možný ve své knize Rodina a společnost (2008), postmoderní rodina se vyznačuje zejména variabilitou, individualitou svých členů a křehkou povahou vztahů mezi nimi. Čím jsou tyto vztahy udržovány, pak popisují teorie postmoderní nebo pozdně moderní rodiny. Mezi ně patří zejména Giddensova teorie splývající lásky (1997) nebo De Singlyho teorie individualizované vztahové rodiny (1999). Oba autoři se však zaměřují zejména na vztah mezi partnery nebo mezi rodiči a dětmi, a proto nemožnou zásadním způsobem přispět k řešení naší výzkumné otázky. Nicméně je možné navázat na jejich myšlenky o zásadním významu pojmů láska, vztah, individuum či volba při formování dnešních rodin.

CHARAKTERISTIKY ČESKÝCH RODIN

Pokud dočasně přistoupíme k vymezení soudobé rodiny na základě standardních demografických ukazatelů, dozvíme se, že v České republice dochází zejména od 90. let k podobným procesům a změnám v rodinných uspořádáních jako jinde v západním světě. Pokračuje pravidlo zakládání nové domácnosti v každé generaci, s klesající sňatečností přibývá nesezdaných soužití a stoupá míra rozvodovosti. Mladí lidé odkládají rodičovství do pozdějšího věku a v dlouhodobém horizontu se snižuje porodnost. Přibývá neúplných rodin s jedním rodičem, zvyšuje se podíl celoživotně bezdětných a tzv. singles. Registrované partnerství je legalizováno jako nově akceptovaná forma soužití homosexuálů.

K čemu tyto jevy vedou v kontextu budoucnosti rodiny si v současné době nemůžeme být jisti. Ve světě vznikají publikace s názvy jako „Krise rodiny“ (Sullerotová 1998) nebo dokonce „Smrt rodiny“ (Cooper 1971). V českém prostředí Ivo Možný po mnohem hlubším představení výše nastíněných demografických procesů v českých rodinách nevyhrožuje podobně katastrofickými scénáři. V textu své knihy Rodina a společnost (2008) uvádí větu, která se týká „rozpadu rodiny“ přesně v tom rozměru, v jakém o tomto rozpadu můžeme reálně informovat: „*A domácnost moderního typu, dvougenerační neolokální rodina, začala se postupně také stále častěji rozpadat rozvodem a reorganizovat opakovanými manželstvími.*“ (Možný 2008: 276)

Základním následkem nestability české rodiny v její nukleární podobě je tak podle Možného variabilita rodinných forem, která může vést až k nepřehlednosti rodin-

ných vztahů.¹

Právě na tento moment uvažování o rodině navazuje výzkum popsáný v následujících kapitolách. Dnešní rodiny mohou působit nepřehledně, jelikož opouštíme normovanou šablonu k jejich vymezení (rodina v podobě neměnného manželského páru a jejich dětí a rodičů již není samozřejmá). Proto chceme při našem výzkumu odhlédnout od předdefinovaných konceptů jako například rodina nukleární. Otázka zní, co definuje dnešní českou rodinu? A konkrétněji: Jaké vzorce lidé ke zorientování se ve svých rodinných vztazích používají? Koho považují za rodinu a kdo už je „jen“ příbuzný? Na základě čeho jsou schopni tyto dvě kategorie odlišit? Jaké další faktory mohou do subjektivní definice rodiny zasahovat? A jaké z toho plynou závěry pro sociologický výzkum rodiny?

METODIKA VLASTNÍHO VÝZKUMU

Výzkum byl proveden v rámci projektu Rodinná soudržnost v péči o seniora, realizovaném na Institutu sociologických studií FSV UK v roce 2009. Jeho součástí bylo pět mini-groups, skupinových diskusí s pěti až osmi respondenty. Tři skupinové diskuse byly uspořádány v Čechách (Praha) a dvě na Moravě (Kroměříž).

Všichni respondenti byli ve specifické životní situaci – v jejich rodině byl přítomen nesoběstačný senior, kterému bylo nutné poskytovat péči. Senior byl většinou rodič respondenta. Dvou diskusí se účastnili ti, kteří o svého blízkého pečují v domácím prostředí. Další dvě skupiny respondentů svěřily seniora do institucionální péče (nejčastěji do domovů pro seniory). Poslední skupina byla tvořena těmi, kteří sice zajišťují rodinnou péči, ale současně využívají i služeb denních stacionářů.

Specifický výběr respondentů sice nedovoluje zobecňovat výsledky na celou populaci, zato však umožňuje získat velmi pestré informace o náhledech na rodinu. To je možné díky zkušenostem respondentů s řešením potencionálně konfliktní nebo přinejmenším obtížné rodinné situace. Jelikož respondenti jsou většinou střední generací v rámci rodiny (většina respondentů byla ve věku 55+), mohou navíc hovořit o vztazích se svými rodiči, partnery, dětmi a často i vnoučaty.

Základním cílem výzkumu je explorace vztahů uvnitř dnešní rodiny a hledání hypotéz o její typické podobě. Využíváme k tomu metodu zakotvené teorie. Základní analyzované otázky, položené respondentům v diskusích, byly, koho považují za svou rodinu a kdo už je příbuzný a na základě čeho lze tyto dvě kategorie rozlišit.

Následující analytické kapitoly budou prokládány citacemi ze skupinových diskusí. Ve všech budou přímé řeči moderátora uvedeny zkratkou M, přímé řeči respondentů písmenem R.

¹Rovněž Dana Sýkorová (2009: 50) odmítá vizi naprostého vyvázání moderních jedinců z příbuzenských vazeb. V souvislosti se změnami forem a obsahů partnerského soužití, životních stylů a strategií apeluje na reformulaci předmětu sociologie rodiny, tzn. „jít ve zkoumání české rodiny ‘za, rodinu nukleární.“

VÝSLEDKY: RODINA NA ZÁKLADĚ SKUPINOVÝCH DISKUSÍ

Kdo patří do rodiny?

Ukázalo se, že mají-li účastníci diskuse uvést, koho považují za člena vlastní rodiny a kdo už je pro ně „jen“ příbuzný, jejich pojetí se velmi liší. Na míru subjektivitu vnímání rodiny upozorňovali sami účastníci diskusí – často zmiňovali, že jejich rodina a rodina definovaná partnerem by každá obsahovala jiné členy. Někdy se původní rodiny partnerů sňatkem spojí v jednu. Ale jako běžnější se zdá model, kdy si každý člověk v duchu udržuje svou původní (orientační) rodinu a tu v průběhu života rozšiřuje o další vybrané osoby.

Pokud jde o složení rodin, je patrné, že některé osoby jsou respondenty do rodiny zahrnovány jaksi automaticky a natrvalo, jiní si své členství musí nejprve zasloužit, ale mohou je i ztratit. Na základě principů „zařazování“ do rodiny a „vyřazování“ z rodiny jsme vytvořili typologii rodinných členů, nebo lépe řečeno typologii vazeb, které dnešní rodinu tvoří:

Naprosto výsadní postavení mají v tomto ohledu děti (a jejich děti, jsou-li). V naší typologii tak tvoří první, nejužší vrstvu rodiny. Jejich zařazení do rodiny je totiž **automatické a nezrušitelné**. I v případě, že „zlobí“, neposkytují pomoc, dospějí a založí své domácnosti na druhém konci světa, děti zůstávají nejbližší rodinou. Ani postavení manžela není tak samozřejmé a neotřesitelné jako pozice dětí (R: „... tak do mé rodiny patří obě děti, obě dcery, a naopak manžel je spíš někde na hranici nebo jako příbuzný.“).

Další vrstvu rodiny by bylo možné označit například jako rodinné příslušníky „dokud nás krize nerozdělí“. Tato vrstva se vyznačuje **automatickým, avšak zrušitelným** zařazením člena do rodiny. Mezi tyto rodinné příslušníky většinou patří partneři a sourozenci (a případně „jejich rodiny“). Jejich místo v nejbližší rodině existuje a priori a je pevné. Je ovšem zrušitelné a v průběhu času tak tyto osoby mohou začít být považovány pouze za příbuzné. Pokud tak někdo v diskusí zařadil například sourozence do své rodiny, nevysvětloval dále, proč tuto osobu do rodiny počítá (R: „... no tak ta rodina je hrozně velká, tak jak máme děti, ale ty už jsou dospělý, tak jejich rodiny a moje dvě sestry a jejich rodiny, to je všechno pořád ještě rodina.“). Naopak pokud někdo sourozence jako rodinu nevnímal, automaticky měl tendenci vysvětlovat, proč tomu tak je (R: „... mám sestru teda, ale ta teda pro změnu žije v Anglii od devětašedesátého roku a nemáme dobré vztahy, takže tu jako vůbec ani nezařazuju.“).

Teprve v dalším sledu je do rodiny zahrnována i rodina partnera, a to zejména jeho rodiče. Někteří do rodiny řadí ještě své vybrané blízké z širší přízně – např. sestřence, sourozence některého z rodičů a podobně. Tuto třetí pomyslnou vrstvu rodiny můžeme nazývat například „pokud nás pouto stmelí“. Její členové jsou součástí nejbližší rodiny **neautomaticky a jejich postavení je zrušitelné**. Pokud respondent někoho z tohoto širšího okruhu do své rodiny zařadil, automaticky začínal vysvětlovat speciální důvody, které ho vedou k tomu, aby člověka

považoval za něco víc než za příbuzenstvo. Mezi tyto důvody může patřit výjimečně kvalitně fungující systém kontaktů, velmi dobré afektivní vztahy nebo oceňovaná míra poskytované pomoci.

R: „A já teda se přiznám, že my máme velice úzké vazby k manželově sestřenci, která je vlastně, řekla bych, víc než jeho sestra, takže tam řadíme manželovu sestřenci. (...) Protože oni jsou stejně staří a vyrůstali spolu, takže skutečně ta vazba je teda spíš jako mezi sourozenci a skutečně tedy jaksi i kdykoliv teda potřeba, tak my pomůžeme jim a kdykoli potřebujeme my, tak pomůže zase ona, takže jako je tam velice úzká vazba.“

V nejširším pojetí může být do rodiny započítána i osoba mimo přízeň, která se opět vyznačuje speciálním významem. Může to být nejlepší kamarádka, zdravotní sestřička apod. Podmínkou je v tomto případě opět konkrétní racionalizovaný důvod (významné společné prožitky, poskytovaná pomoc).

Je zároveň zřejmé, že pojetí rodiny není statické, ale že se v průběhu života proměňuje v důsledku úmrtí, zrození, změn v souvislosti s fázemi životního cyklu (R: „ono se to v čase mění, když jsem byla malá, tak to bylo jiné.“).

Proč je někdo rodina a jiný jen příbuzný?

Způsoby rozlišování rodiny od příbuzných jsou opět velmi subjektivní záležitostí. Mezi základní prvky diferencující rodinu od příbuzenstva patří vztahy, kontakty a příbuzenská blízkost. Specifickým prvkem v rodinné struktuře je pak funkce rodinného „spojujícího článku“. Význam těchto jednotlivých pojetí rodin nyní popíšeme blíže.

Význam vztahů

Typickou odpovědí na otázku, co odlišuje rodinu od příbuzenstva, bývá slovo „vztahy“. Při bližším zkoumání tohoto pojmu se ale ukazuje, že ony vztahy jsou často používány jako zakládní, které v sobě spojuje mnoho různých výkladů.

a) Vztah je v „nejčistší podobě“ vnímán jako **citové pouto, láska, náklonnost**, která drží členy rodiny pohromadě (R: „...no že se ty lidi mají rádi.“).

b) Vztahy ale můžeme chápat také v mírně chladnějším slova smyslu, **jako schopnost vycházet spolu**, a to zejména při přijímání nových členů do rodiny zvenku. V tomto pojetí se díky dobrým vztahům stávají součástí rodiny například tchyně a tchánové nebo partneři a partnerky dětí. Důležitá podmínka udržování dobrých vztahů je v tomto slova smyslu tolerance a snášenlivost.

M: „A čím myslíte, že to je, že někdo zařadí tchýně do té jakoby užší rodiny, a někdo je dá sem?“

R: „Tím vztahem.“

M: „Vztahy?“

R: „Jak si padnou.“

R: „No samozřejmě.“

R: „No ale to je otázka snášenlivosti, že jo, tolerance a taky otázka náhody, protože člověk si vybere toho jednoho partnera a buďto ty jeho rodiče mu seděj, nebo mu neseděj.(...)“

R: „Určitě je to vztahová záležitost, já mám dvě dcery, obě mají partnery, ten jeden je naprosto bezkonfliktní a máme bezvadnej vztah a ten druhý se musí snažit.“

c) Třetí pohled na vnímání dobrých vztahů v rodině se vyznačuje ještě nižšími nároky na rodinné členy. V tomto případě respondenti také definují svou rodinu na základě dobrých vztahů, tyto dobré vztahy však nepopisují v termínech lásky, ale spíše jako **vymezení vůči pojmu „špatné vztahy“**. A ty jsou definovatelné jednoduše, jako vztahy poznamenané nepřekonaným konfliktem. Dobré vztahy jsou pak všechny ty, které podobný konflikt nerozbil (R: „...tak naši třeba tatka se pohádá se svým bráchou, takže já vůbec strejdu, tetu sestřenky neznám... , takže tam dobrý vztahy nejsou.“).

d) Pro některé respondenty jsou **vztahy přímo spojovány s pomocí**. Pomoc je jako faktor pro vymezení rodiny důležitá, avšak její vliv, zdá se, prochází právě přes zprostředkovatelský článek, kterým jsou vztahy. Jinými slovy pomoc sama rodinu neurčuje. Pomoc ovlivňuje vztahy, které tuto určující funkci mají.

M: „...jak se vlastně posuzuje, že jsou v té rodině dobré vztahy?“

R: „Třeba když si pomůžou ty lidi, když někdo potřebuje, tak já když řeknu, že nemůžu, pohlídejte babičku, tak jo.“

R: „Ta výpomoc.“

Pomoc v rodině přitom neznamená pouze reálnou fyzickou výpomoc, jakou popisuje úryvek výše. Podobnou měrou je důležitá i citová podpora od členů rodiny (R: „Když vám něco je, máte nějaký problém, že můžete kdykoli zavolat, že vás vyslechnou a snaží se třeba vám pomoci nějak.“). A do třetice, zcela základní formou pomoci, kterou od členů rodiny respondenti očekávají, je poskytování pocitu, že se mají na koho obrátit. Jinými slovy není nutné, aby si rodinní členové neustále pomáhali. Je ale důležité, aby věděli, že se jim pomoci od druhého dostane v případě, že ji budou potřebovat (R: „...dobré vztahy jsou tehdy, když se můžete kdykoli na kohokoliv obrátit.“).

Otázka, zda pomoc je hlavním ukazatelem dobrých vztahů, ale rozhodně není přijímána univerzálně. Zejména pokrevní rodina může být vnímána jako rodina s dobrými vztahy, i když funkci vzájemné pomoci neplní. Nejbližší rodinní příslušníci jsou schopni si odpustit odmítnutí pomoci, pokud rozumí důvodům, které pomoc neumožňují (například sourozenci mají příliš mnoho práce, než aby pomáhali pečovat o nemocnou matku).

Význam kontaktů

Druhým faktorem, pomocí něhož jsou respondenti schopni vymezit, kdo je jejich rodinou, jsou kontakty. Vliv na vnímání rodiny má jak frekvence kontaktů, tak také jejich kvalita a zaměření.

M: „*Jo, tak teď mi řekněte, jak je to možný, že někdo ho [bratrance] dáte sem, jako že ho vedete jako svojí rodinu, a někdo zase, že ho dáte spíše sem do těch ostatních příbuzných.*

R: „*No já si myslím, že to je, jak to tady říká Vladka. Díky tomu, jak často se s nimi stýkáte, protože já jsem doopravdy některé bratrance, sestřenice neviděla, když vám to řeknu, deset let jako jo. Pro mě to jako rodina vlastně není, jsou to jen příbuzní. A třeba i tak jsem svojí tetu neviděla, jo. Žije v Čechách a taky jsem je neviděla x let, akorát na pohřbu babičky. Setkáme se na pohřbu babičky a zase se léta nevidíme.*“

V tomto příspěvku již respondentka naznačuje jeden z relativně spolehlivě určujících rozdílů mezi rodinou a příbuzenstvem, který sdílela většina respondentů. Jde o to, že rodina jsou ti, kdo se schází víceméně spontánně. Ti, kteří bydlí blízko, se navštěvují kdykoli, tak „jak to přijde“, ti kteří jsou z dále „při každé příležitosti, kdy jedou okolo“. Často si telefonují, mailují, posílají fotografie a nepotřebují k tomu zvláštní důvod. Naopak příbuzní se scházejí pouze plánovaně, a to při konkrétních příležitostech, respektive rituálech (pohřby, svatby, významné narozeninové oslavy apod.):

R: „*Já si myslím, že kontakt v příbuzenstvu se vyznačuje pravidelností, ale s rodinou spontánností. Že s dětma se vidím, kdykoli se to hodí. Nemusíš přijít, protože je pondělí. Ale kdykoli tu máš otevřenou náruč, každou vteřinou.*“

R: „*Příbuzný je takový, s kterým se vidím někdy. Třeba na pohřbu, když přijede někam jako vzdálený.*“

Jestliže se kontakt v rodině neváže na konkrétní situace či rituály, co je pak důvodem, že ke kontaktu v rodině dochází? Členové rodiny se vídají, protože se mají rádi a nejsou si lhostejní. Potřebují se, chtějí spolu trávit čas (R: „*Protože se máme rádi. Tak jako tak. Pokecat.*“). Stýská se jim po sobě nebo mají jeden o druhého strach, nejsou-li déle v kontaktu. Mají potřebu o sobě navzájem vědět, co je nového, ujistovat se, že jsou v pořádku (R: „*Je mi po nich smutno někdy. Nebo jsme dlouho neviděli někoho, že, si říkám. ... Vždycky volám, když mi nevolaj.*“).

Zde je vidět souvislost mezi vztahy a kontakty, jako dvěma základními definičními parametry rodiny. Někdy je pochopitelně pouze třeba domluvit se na řešení praktických záležitostí (péče o rodiče, výpomoc).

Možnosti udržování kontaktů v rodině jsou přítomny ovlivněny některými vnějšími podmínkami. Mezi základní

patří prostorová vzdálenost mezi bydlištěm jednotlivých domácností. Výše v tomto článku již byla nastíněna teze, že v dnešní technologicky vyspělé společnosti není prostorová vzdálenost problémem, který by měl sílu přetnout rodinné vazby. To však nevylučuje vliv prostorové vzdálenosti na slábnutí rodinných vazeb, zejména u pokrevně vzdálenějšího příbuzenstva. Z diskusí vyplynulo, že nejbližší vrstva rodiny (dětí a rodiče) udržují vztahy na dálku a jejich pocit blízkosti tak nenaruší ani přesídlení dětí do zahraničí. Pokud se ale jedná o vzdálenější rodinné vazby (například vztahy se sestřenicemi či bratrance), v tom případě je velká vzdálenost přítěží, která omezuje možnosti udržovat kontakty a vnímat tak druhé jako součást rodiny.

Druhým vnějším faktorem, který ovlivňuje četnost kontaktů, je daný čas, který je k dispozici. To souvisí s nutností omezení okruhu starostlivosti každého člověka. Respondenti se vyjadřují ve smyslu, že každý má dost své práce, a pokud má volno, udělá si čas „na tu svojí rodinu“. V tomto kontextu respondenti zmiňovali vliv současné hektické doby.

Kontakty také mívají historii či tradici, na kterou navazují. To opět připomíná, že rodinu definuje i časový kontext.

R: „*Já mám ještě takový trošku jednostrannější, protože s těmi příbuznými z otcovy strany se až tak příliš nestýkáme, ale vůbec to není kvůli vztahům, ale prostě tak nějak máme k sobě daleko, protože jsem vždycky jako dítě vlastně jezdila k babičce, jako k matce máj matky, a vlastně byla jsem u její sestry nebo prostě s příbuznými z její strany, takže vlastně automaticky k nim inklinuji.*“

Čtvrtým výsledovaným faktorem, který ovlivňuje možnosti kontaktů v rodině je také šíře rodiny. Malá rodina drží lépe pohromadě, zatímco při rozšiřování její struktury může docházet k destabilizaci.

M: „*No a čím to je vyvolaný? Že už se jako teď už nescházíte v té širší rodině?*“ R: „*Protože já si myslím, že každý má tu svojí. Že třeba ta, já nevím, ty moji jedny sestřenice jsou čtyři holky, čtyři sestry. Tak oni se scházejí, protože už mají svoje rodiny. Každá má dvě nebo tři děti, tak oni už se scházejí jenom oni, jako jenom jejich kruh, tak jako já zase se svými bratrama. Když bychom se sešli všichni, já nevím, dohromady, tak by se snad musela pronajat nějaká sportovní hala.*“

Význam spojujícího článku

Podobným způsobem, jakým pomoc může ovlivňovat vztahy v rodině, může povahu kontaktů v rodině ovlivňovat existence „spojujícího článku“. Při definici rodiny a kontaktů s rodinou respondenti často spontánně zmiňovali význam jedné konkrétní osoby, jež drží rodinu dohromady. Tímto „spojujícím článkem“ bývá osoba z nejstarší

generace, která je vnímána jako stabilní opěrný bod pro celou rodinu, a dokud je přítomna, udržuje tuto rodinu pohromadě (ve skupinových diskusích se ve všech případech jednalo o rodiče respondenta nebo jeho partnera). Tento punc jí dávají zejména tři charakteristiky:

- mají k ní pevný vztah všichni členové rodiny, které spojuje (rodič spojuje své děti).
- je k zastižení na pevném místě, ke kterému má zbytek rodiny vztah (žije v „rodném domě“, toto místo je vnímáno jako společný „domov“). Tím může působit jako stabilizující bod v jinak velmi proměnlivé společnosti.
- pořádá rodinná setkání, a to ať už velké organizované srazy, nebo hostí neformální příležitostné návštěvy.

R: „*My jsme se teda scházeli, když maminka ještě žila, jo. Takže to jsme se vždycky domluvili, že každý něco doveze, aby ona neměla starost a sešli jsme se tam. Ale potom už, jak zemřela, tak ještě jsme se tak domlouvali, když ten tatínek mohl (...), ale potom už jak ten tatínek nemohl, tak už to bylo takové, že jsme se nedokázali domluvit. (...) Potom nám vlastně ještě zemřel ten tatínek. Tak už to bylo, že si zatelefonujeme teda. To jo, v kontaktu jsme přes Skype a takhle, to se domlouváme. Ale s jejíma [sestřinými] dětma už jenom se vidíme, když jsou nějaké ty pohřby a tak.“*

(respondentka popisuje, že s rodinou manžela a s jeho sourozenci se nestýkají od chvíle, kdy zemřel tchán, moderátorka zjišťuje proč)

R: „*No já si myslím, oni nikdy nebyly jako dost pevný, ale tam to dělalo, že všichni se scházeli jakoby doma, takže ještě pořád se to jako drželo. No a pak když zemřel, tak už prostě...“*

Ve chvíli, kdy osoba spojujícího článku zemře, dochází k rozvolnění rodinných vztahů, jako je tomu v úryvcích výše. Zdá se, že úmrtím spojujícího článku se „rodina“ stává „příbuzenstvem“. Dochází k rozpadu dříve důležitých vztahů z prokreační rodiny, a to zejména vztahů sourozeneckých. Pokud jde o kontakty, ty se mění z rodinné povahy (scházení se) na povahu příbuzenskou (shledávání se u konkrétních příležitostí).

Respondenti samotní tak naznačili význam zjednodušeně řečeno následnictví při přebírání odpovědnosti za rodinu jako celek, jako rodinný strom. O tom v minulosti psal například Le Play, když v 19. století studoval způsoby hospodaření dělnických rodin v Evropě a Asii (in Silver 1982). Le Play vytvořil typologii rodin, přičemž za optimální typ, který byl stabilní, a přitom ne důsledně rigidní, považoval německou kmenovou rodinu.² Kmenová rodina byla typická existencí rodinného domu a ne-

děleného rodinného jmění. Oba tyto statky po smrti otce v nejstarší generaci putovaly do rukou předem známého dědice, nejčastěji nejstaršího syna. Nejstarší syn se tak stal automaticky novou „hlavou rodiny“. Jeho následným úkolem se stala nejen správa společného majetku, ale i podpora a starost o blaho svých sourozenců a dalších rodinných členů. Tento syn měl jako následník svého otce zodpovědnost za pokračování rodinné spolupráce a rodinných tradic. Úmrtí v nejstarší generaci díky tomuto zažitému a předem připravenému systému následnictví neznamenalo rozpad rodiny. Ta zůstala rozvětvená, ale se stabilním opěrným bodem, který pojil jednotlivé generace a v rámci nich manželské rodiny. Tím bylo zamezeno procesu, o němž referují respondenti dnes, kdy po smrti „spojujícího článku“ není rodina zajištěna před rozpadem.

I dnes se může stát, že se jako reakce na smrt spojujícího článku objeví v rodině jiná osoba, která převzme odpovědnost, a stane se tak jeho následníkem. Její postavení už ale není automatické a přirozené. Jedná se spíše o snahu převzít štafetu, která vyžaduje více úsilí a její úspěšnost je méně jistá (respondentka popisuje snahu o scházení se se sourozenci po smrti rodičů: „*Tak u nás je to teda ta nejstarší sestra, ted' se takhle snaží, ale“ [jak jsem] říkala, nikdy už se nesejdem tak všichni.*)

Samotní respondenti si uvědomují, že osoba rodiče coby spojujícího článku je důležitá a že se jí ve svém věku pomalu stávají pro své děti. Přejí si, aby se po jejich smrti našel následovník, který zajistí pokračování rodinné soudržnosti. Mohou se snažit v tomto smyslu ovlivňovat již nyní své děti, čímž chtějí zajistit pokračování soudržnosti vlastní rodiny, jak to vyjadřuje jedna respondentka:

R: „*Já jim, třeba mojim dětem, pořád říkám: važte si, dokud máte maminku a tatínka, važte si, protože jak jeden nebo druhý odejde, tak už to není ono. Už to není ta rodina. A pokud to nikdo nepřevezme, tak se ta rodina jak když roztříští. No a říkám to těm mojim dcerám, ne aby jste se pohádaly...“*

Z tohoto zjištění vyplývá, že členové původní nukleární rodiny zpravidla zůstávají rodinou i po odstěhování dětí a založení jejich vlastních rodin, a to dokud existuje spojující článek v osobě rodiče z nejstarší generace. Ve chvíli, kdy rodič umírá, dochází přirozeně k rozpadu rodiny na několik rodin, které dohromady tvoří příbuzenstvo. Pokud je v rodině vůle zabránit rozpadu, musí (vzhledem k neexistenci instituce následnictví) uznat novým spojujícím článkem jiného svého člena.

Význam pokrevní přízně

Nutnost pokrevní přízně jako další podmínky pro uznání osoby za člena rodiny se zdá být velmi přirozenou a jednoduchou podmínkou. V očích respondentů to tak jednoznačně ovšem často není. Tento způsob vymezení rodiny je některými považován za v podstatě mafiánskou obsesi společnou krví. Význam pokrevního příbuzenství

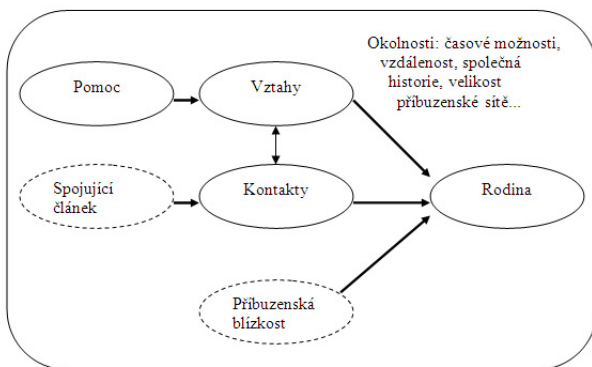
²Ta stojí ve středu mezi dvěma extrémy: 1) příbuzenskou velkorodinou, ve které všichni členové vícegenerační rodiny nezištně pracují pro celek a kde děti i po svatbě zůstávají v moci nejstaršího patriarchy; 2) nestabilní rodinou, která je individualizovaná a ve které děti v dospělosti opouštějí své rodiče a zakládají zcela nezávislé nukleární rodiny.

jako hlavního způsobu definice rodiny tak uvádíme spíše jako jeden z možných, nikoli obecně sdílených, pohledů na věc.

R: „Citově, co je z mé krve, to je rodina. Ta druhá strana je přízeň manželky. (...) do rodiny patří bratr, sestra, ale už ne jejich manželé... to DNA je jiné a to už není rodina, pro ty naše buňky jsem ochoten udělat všechno.“

SHRNUTÍ VÝSLEDKŮ

Na základě analýzy pěti skupinových diskusí jsme se pokusily nalézt faktory, které ovlivňují vymezení současné české rodiny. Získaná data nám potvrdila, že jednotlivci vnímají své rodiny v různé šíři a definují je na základě několika charakteristik. Pro zjednodušení slouží model prezentovaný v obrázku 1. Jeho interpretace je následovná:

Obrázek 1. Ilustrační model subjektivně vnímané rodiny:

Konstrukce toho, koho zařadí jednotlivec do své rodiny, a koho již "jen" do příbuzenstva probíhá v kontextu vnějších okolností. Těmi jsou zejména časové možnosti, vzdálenost bydliště příbuzných, společná historie jednotlivců a velikost příbuzenské sítě. Tím je tvořen rodinný kontext. Následné vymezení rodiny z příbuzenské sítě probíhá zejména na základě dvou faktorů. První z nich je povaha afektivních vztahů, na kterou má zároveň vliv objem vzájemné pomoci. Pomoc samotná se tak nezdá být explicitním požadavkem na rodinu, je to spíše faktor, který ovlivňuje kvalitu vztahů jako zásadních stavebních kamenů rodiny. Druhým významným faktorem je četnost a kvalita kontaktů. Kontakty jsou zároveň ovlivňovány přítomností či nepřítomností osoby spojujícího článku, která rodinu tmelí. Poslední z hlavních podmínek, které mají vliv na zařazení osoby do rodiny (nebo příbuzenstva), je příbuzenská blízkost.

Tímto byly odhaleny základní subjektivní postupy pro konstrukci toho, kdo je členem vlastní rodiny. To nám pomáhá pokusit se popsat objektivní podobu dnešních rodin. Snažíme-li se definovat, kdo dnes rodinu tvoří, ukazuje se, že u různých rodinných členů se uplatňují rozdílné postupy pro jejich zařazení do rodiny nebo příbuzenstva. Teoreticky je tak možné rozlišit tři vrstvy

rodinných vazeb na základě požadavků kladených na člena pro jeho zařazení do rodiny, respektive do příbuzenstva.

První z těchto vrstev rodiny tvoří pouto rodičovské. V době, kdy se polovina manželství rozpadá a kdy rozvod, nesezdané soužití či opakovaný sňatek jsou běžné, je jediným oficiálně nezrušitelným vztahem právě pouto vychovávající rodič-dítě. Netroufáme si přitom následovat antropologickou tezi o důležitosti genderově specifikovaného vztahu matka-dítě, vzhledem k nedostatku dat, které by ji v našem výzkumu mohly podpořit či vyvrátit. Zřejmě však je, že děti zůstávají členy nejbližší rodiny svých rodičů při nejnižších nárocích na ně kladených a zároveň bez ohledu na jejich věk, rodinný stav, vzdálenost bydliště či způsob života.

Pomyslná druhá vrstva rodiny je tvořena zejména vztahy sourozeneckými a partnerskými. Členství partnerů i sourozenců v rodině je vnímáno jako automatické, avšak za určitých podmínek zrušitelné (zrušitelné zejména nevyřešeným konfliktem).

Třetí pomyslnou vrstvu rodiny tvoří další příbuzní (například rodiče partnera/partnerů, bratrance apod.), kteří si ovšem své postavení v nejbližší rodině musí „zasloužit“. Pokud je respondent do rodiny zahrnuje, má tuto svou volbu v mysli racionalizovanou, stejně jako si zdůvodňuje případné nezařazení rodinných členů z vrstvy předchozí.

Nalezení výše popsané typologie rodinných vrstev nás opravňuje k vyslovení teze, že i přes variabilitu a nestabilitu dnešních rodin existuje typický vzor rodiny, a to nejen jako analytická pomůcka pro zkoumání rodiny, ale i jako internalizovaná představa lidí o tom, kdo je to rodina. Právě potřeba racionalizace zařazování respektive vyřazování některých vazeb v oblasti rodiny je důkazem existence rodiny jako objektivizované skupiny, jejíž formu lidé znají a vědomě se vůči ní vymezují.

Při využívání konceptů výše popsané teorie o třech vrstvách rodiny je třeba brát v úvahu ještě dvě důležité dimenze – individuální a časovou.

Časová dimenze rodiny odkazuje k existenci dynamiky vývoje rodiny v průběhu životního cyklu. Konstrukce vlastní rodiny se v čase mění. Tato dynamika je opět velmi variabilní, a to jak v závislosti na demografických událostech, tak na základě aktuální volby.

Individuální dimenze znamená, že je chybné si představovat, že lze pro dvě osoby, například manželský pár ve střední generaci, definovat jednu jejich společnou rodinu. Víme, že dnes nežijeme v době, kdy se například patrilinárně vždy žena přistěhuje do rodiny manžela a splyne s ní při současném zpřetrhání svých původních rodinných vazeb. Ani si ovšem nemůžeme představovat, že sňatkem se spojují dvě rodiny v jeden celek. Naopak, v dnešní individualizované společnosti je běžné, že si každý z partnerů uchovává vědomí vlastní rodiny. Zatímco blízké z vlastní prokreační rodiny tak považujeme i po sňatku za svou rodinu, partnerovy nejbližší můžeme vnímat jako příbuzné.

Vzhledem k popsané metodice sběru dat, kdy se skupinových diskusí účastnili jak respondenti, kteří poskytují svým nesoběstačným rodičům domácí rodinnou péči, tak

ti, kteří využívají péči institucionální, je zajímavé, že se mezi těmito skupinami neprojeví zásadní rozdíly. Jednotlivé diskuse se ubíraly podobným směrem a neshody mezi respondenty uvnitř jedné diskusní skupiny nebyly významnější než rozdíly mezi skupinami pečujících a „nepečujících“ respondentů.

ZÁVĚR

Jaké obecnější závěry plynou z výše popsaných zjištění pro sociologický výzkum rodiny? Předně bychom rády varovaly před tendencí ztotožňovat pojmy rodina a domácnost, pokud ve výzkumu jde o studium rodinných členů ve smyslu osob, které mají významný vliv na život jednotlivce (respondenta). Stejně tak bychom se měli vyvarovat dalších zjednodušení, jako například předpokladu, že rodina je shodně definovatelná pro soubor zkoumaných jednotek (například pro pár), nebo že se skladba rodiny (opět ve smyslu významných druhých) mění pouze s demografickými událostmi, jakými jsou svatba nebo rození potomků. Zároveň si uvědomujeme, že demografické události mohou sloužit jako praktické definiční znaky zkoumané populace. V tomto kontextu bychom proto jako podstatný zlomový moment v životě jedné rodiny vyzdvihly vedle tradičně zmiňovaného založení nové domácnosti v nejmladší dospělé generaci spíše úmrtí v nejstarší rodičovské generaci. To totiž často teprve znamená rozpad prokreační rodiny v příbuzenskou síť.

Celkově se domníváme, že základním stavebním kamenem rodiny je vztah rodičovský, jehož význam se nesnižuje ani v období dospělosti a osamostatnění se dítěte. Pokud se dotkneme diskuse na téma krize rodiny, docházíme k závěru, že současná nestabilita partnerského života není fatálním problémem, který by mohl zavinit krizi či konec instituce rodiny jako takové. Rodina je zejména svazkem rodičovským a jako taková bude mít ve společnosti významné místo, dokud budou lidé plodit děti a budou o ně osobně pečovat. Za zásadní pole sociologie rodiny, které může v současné společnosti mnoho říci o instituci rodiny, tak považujeme výzkum povahy a strategií rodičovství.

POUŽITÁ LITERATURA

- [1] BOURDIEU, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- [2] COOPER, D. G. 1974. *The death of the family*. Harmondsworth: Penguin books.
- [3] FINCH, J. 1989. *Family Obligations and Social Change*. Oxford: Polity Press.
- [4] GIDDENS, A. 1997. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love & Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- [5] GOODE, W. J. 1982. *The Family*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- [6] LITWAK, E. 1960a. Geographic mobility and extended family cohesion. *American Sociological Review*, 25 (3): 385–394.
- [7] LITWAK, E. 1960b. Occupational mobility and extended family cohesion. *American Sociological Review*, 25 (1): 9–21.
- [8] MOŽNÝ, I., 2008. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- [9] PARSONS, T., BALES, R. F. 2002. *Family socialization and interaction process*. London: Routledge.
- [10] SILVERS, C. B. (ed. and transl.). 1982. *Frederic Le Play on Family, Work, and Social Change*. University of Chicago Press.
- [11] SINGLY, F. de. 1999. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál.

- [12] SULLEROT, E. 1998. *Krize rodiny*. Praha: Karolinum.
- [13] SÝKOROVÁ, D. 2009. Změna sociologické perspektivy aneb od nukleární rodiny k širší rodině. *Sociální studia*, 6 (4): 43–54.
- [14] WALL, R., ROBIN, J., LASLET, P. (eds). 1983. *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [15] YOUNG, M., WILLMOT, P. 1967. *Family and kinship in East London*. Harmondsworth: Penguin Books.

*Tato studie vznikla za finanční podpory Grantové agentury České republiky, grant č. 403/09/1208, „Rodinná soudržnost v péči o seniora“.